

হৰিমোহন সৰকাৰৰ ‘বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত’ পুথিখনৰ বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা

● দীপিকা ৰাভা

অধ্যাপিকা, অসমীয়া বিভাগ, বিকালী মহাবিদ্যালয়, ধূপধৰা।

e-mail: dipikarabha196@gmail.com, ফোন : ৯৮৫৪৩-১৪২৫৯

সংক্ষিপ্তসাৰ : ৰাভা জনগোষ্ঠীৰ এগৰাকী বিশিষ্ট সাহিত্যিক তথা সমাজ সংগঠক ৰাজেন ৰাভা সোঁৱৰণী সাহিত্যিক বঁটা প্ৰাপ্ত স্মৰণীয় ব্যক্তি হ’ল হৰিমোহন সৰকাৰ। লোক সংস্কৃতিৰ গৱেষক এইগৰাকী ব্যক্তিয়ে ছাত্ৰ অৱস্থাতে পৰা জাতিগত কলা-সংস্কৃতিৰ বিকাশত অহৰহ চিন্তা-চৰ্চাত নিজকে নিমজ্জিত কৰিছিল। অসম সাহিত্য সভাৰ সভাপতি বেণুধৰ শৰ্মাৰ অনুপ্ৰেৰণাত কামৰূপ আৰু গোৱালপাৰা জিলাত সিঁচৰতি হৈ থকা বহুৰঙী গীতসমূহ সংগ্ৰহত ইখন গাঁৱৰ পৰা সিখন গাঁও, দুৰ্গম ৰাস্তা খোজ কাঢ়ি, কান্ধত মোনা এখন ওলোমাই যাবাৰ হৈ ঘূৰি ফুৰিছিল। ৰাভাসকলৰ হিয়াৰ আমৰু বহুৰঙী গীতবোৰ বুটলি আনি ১৯৬৫ চনত পুথি আকাৰে ছপা কৰি উলিয়ায়। পুথিখনৰ নাম ৰাখিছিল ‘বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত’। পুথিখনৰ গীতসমূহৰ মাজত প্ৰতিফলিত হোৱা ৰাভাসকলৰ সামাজিক-সাংস্কৃতিক, অৰ্থনৈতিক দিশ সুন্দৰকৈ দাঙি ধৰিছে। বৰ্তমান এই পুথিখন ছপা আকাৰত পাবলৈ নাই। গৱেষণা পত্ৰখনত পুথিখনৰ বিস্তৃত আলোচনা এটি দাঙি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হ’ব। পত্ৰখনত বিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতি অৱলম্বন কৰা হ’ব।

বীজ শব্দ : ৰাভা, বহুৰঙী গীত, হৰিমোহন সৰকাৰ, লোকগীত।

অৱতৰণিকা :

বিষয়ৰ পৰিচয় :

ৰাভা সাহিত্য সংস্কৃতিৰ এগৰাকী সু-সাহিত্যিক, চিন্তাবিদ, সমাজ সচেতন ব্যক্তি হ’ল হৰিমোহন সৰকাৰ। গোৱালপাৰা জিলাৰ বৃহত্তৰ টিপলাই অঞ্চলৰ এক অখ্যাত গাঁও চিতলমাৰী বনগাঁৱত তেওঁৰ জন্ম। এই গাঁওখনত কেইঘৰমান ৰাভা সম্প্ৰদায়ৰ হোৱা বাবে তেওঁলোকে বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ লগত একেলগে মিলামিচা কৰিবলৈ যাওঁতে বিভিন্ন সমস্যাৰ সন্মুখীন হ’ব লগা হৈছিল। ৰাভা সম্প্ৰদায়ৰ জনজাতীয় ল’ৰা হোৱাৰ বাবে বিভিন্ন সমস্যাৰ সন্মুখীন হোৱা সত্ত্বেও নিজৰ জাতি সত্ত্বাক কেতিয়াও বিসৰ্জন দিয়া নাছিল। এইসকল লোকৰ আগত ৰাভা লোক বুলি পৰিচয় দি আত্মগৌৰৱ অনুভৱ কৰিছিল। এফালে দৰিদ্ৰতা আনফালে সমাজ তাতে জাতিটোৰ নামত কিবা এটা কৰাৰ দুৰ্বাৰ হেঁপাহ বা আকাংক্ষাই তেওঁক ছাত্ৰ অৱস্থাৰ পৰা বিভিন্ন সংগঠনৰ লগত জড়িত হৈ থকাৰ উপৰিও নিৰবিচ্ছিন্নভাৱে সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিল। তেখেতৰ কলমৰ পৰা সৃষ্টি হৈছিল বহুতো নাটক, কবিতা, গীত আৰু বিভিন্ন বিষয়ৰ গৱেষণাধৰ্মী আৰু চিন্তাশীল প্ৰবন্ধৰাজি।

বুৰঞ্জীবিদ বেণুধৰ শৰ্মাৰ প্ৰেৰণাত হৰিমোহন সৰকাৰে গোৱালপাৰা আৰু কামৰূপ জিলাত প্ৰচলিত পাতি ৰাভাসকলৰ মাজত পৰম্পৰাগতভাৱে চলি অহা বহুৰঙী গীতসমূহক সংগ্ৰহ কৰি ১৯৬৫ চনত ‘বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত’ নামৰ পুথিখন প্ৰকাশ কৰে। কিতাপখন সৰু হ’লেও গীতি সাহিত্য জগতত আপুৰুগীয়া সম্পদ। গীতৰ সংকলনটিৰ সম্পৰ্কত অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি বেণুধৰ শৰ্মাই লিখিছে— এই সংকলন শ্ৰীমান হৰিমোহন সৰকাৰৰ

আপ্ৰাণ চেপ্টা আৰু প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ প্ৰতি ঐকান্তিক আগ্ৰহৰ ফল। গীতবিলাক ৰাভা সম্প্ৰদায়ৰ, কিয়, গোটেই অসমীয়া জাতিৰে আপুৰুগীয়া সম্পদ বুলি লামলাকটু সম্পদ নহয়, তেনেই নোপোৰা সোণ।” ৰাভা জনগোষ্ঠীৰ তুকুৰীয়া পূজাৰ গীত-মাতবোৰ সংগ্ৰহ কৰি ১৯৭০ চনত ‘তুকুৰীয়া গীত’ নামৰ দ্বিতীয়খন গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰে। ১৯৮০ চনত দেশপ্ৰেমমূলক কবিতা সংকলন ‘আমি সাৰে আছো’ আৰু হাত বুলনি আৰু ১৯৮৯ চনত ‘ৰাভা সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ আভাস’ নামৰ এখন গৱেষণাধৰ্মী গ্ৰন্থ প্ৰকাশ পায়। এই গ্ৰন্থখনত ৰাভা সমাজৰ কিছু নৃতাত্ত্বিক তথা সমাজতাত্ত্বিক তথ্য দিয়াৰ উপৰিও পৰম্পৰাগত ৰাভা সংস্কৃতিৰ কিছুমান দিশৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে।

পিছনত সদায় হাতে বোৱা ধূতি, লগতে এড়ি সূতাৰে শালত বনোৱা পাঞ্জাবী চোলা আৰু কান্ধত এখন কাপোৰৰ মোনা ওলোমাই লৈ গাঁৱে গাঁৱে লোকসংস্কৃতিৰ সমল বিচাৰি ফুৰা এই ব্যক্তিক স্মৰণ কৰি তেওঁৰে বন্ধু মানি ৰাভাই তেওঁৰে সংগৃহীত বহুৰঙী গীত এফাকিৰে এনেদৰে স্মৰণ কৰিছে—

“ওজা কাকা হে

দাৰুৰ মোনা কান্ধত,

তোৰ ঘৰত যাবা নৰং

ভিজি ৰহিম বানত।” (বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত)

মণি ৰাভাই তেওঁৰ ‘প্ৰবন্ধ সংগ্ৰহ’ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে— “বৰ্তমান অৱস্থাত ৰাভা লোকসকল দৌল্যমান পৰিস্থিতিত পৰি আছোঁ। আনফালে বৃহৎ অসমীয়া জাতি গঠন প্ৰক্ৰিয়া আৰু আনহাতে নিজৰ অস্তিত্ব ৰক্ষাৰ সংগ্ৰাম।” এই কথা উপলব্ধি কৰি সৰকাৰে তেওঁৰ ‘বহুৰঙী গীতৰ আঁচল’ত নামৰ পুথিখনৰ পাতনিত লিখিছে— “আজি আমাৰ জাতীয় সংস্কৃতি সভ্যতা বিকাৰগ্ৰস্ত। নিজত্বক পিছলৈ হেঁচুকি দি পৰবটোক গ্ৰহণ কৰিবলৈ আমি লাজো নাপাওঁ দ্বিধাও নকৰোঁ। সংস্কৃতিৰ মৃত্যু হ’লে যে জাতিটোৰ অস্তিত্ব লোপ পায় এই কথা নিতান্ত সঁচা। কিন্তু সংস্কৃতিৰ গতি অব্যাহত, কেৱল আমাৰ জাতীয় প্ৰাণ আজিৰ শিক্ষা সভ্যতাৰ দুমুখীয়া প্ৰভাৱত দৌল্যমান। বাপতি সাহন পুৰণিকলীয়া ঐতিহ্য বিমুখ হোৱাৰ ফলত এদিন আমাৰ জাতীয় প্ৰাণৰ বিনাশ ঘটিব। ব্যক্তি প্ৰাণৰ মাজত সভ্যতা সংস্কৃতিৰ প্ৰেতাছাত্ৰটোৱেহে মাথোন মাজে সময়ে অতীতলৈ সোঁৱৰাই দিব।”

ৰাভাসকলৰ প্ৰাণ স্বৰূপ “বেবাক ৰাভা ক্ৰৌৰাং ৰুধুংম” এই বৃহৎ অনুষ্ঠানটোৰ কাণ্ডাৰী হ’বলৈ উভতি আছিল ১৯৮৬ চনৰ পৰা ১৯৯৩ চনলৈ। এই গৰাকী মহান সাহিত্যিক অকাল মৃত্যুত অকল ৰাভা সাহিত্য সভাই নহয় অসম সাহিত্য সভায়ো সমন্বয়ৰ প্ৰতীক এটি হেৰুৱালে।

লোক সংস্কৃতিৰ বিশিষ্ট গৱেষক ড° উপেন ৰাভা হাকাচামে তেওঁৰ ‘ভাষা সাহিত্যৰ স্ৰষ্টা আৰু সমাজ নিৰ্মাতা’ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে— “এফালে বৃহত্তৰ অসমীয়া জাতি গঠনৰ অংশীদাৰ আনফালে নিজ ক্ষুদ্ৰ জাতিসত্তাৰ আত্মপ্ৰতিষ্ঠাৰ সংগ্ৰাম- এই দুই পৰস্পৰ বিৰোধী মেৰুবিন্দুত অৱস্থান কৰি দুয়োফাল ৰক্ষা কৰি চলিব পাৰিছিল।” হাকাচামে তেওঁক লগ পোৱা কিছুমান মধুৰ স্মৃতি, তেওঁৰ লগত হোৱা তত্ত্বগধুৰ আলাপ-আলোচনা এই গ্ৰন্থখনত উল্লেখ কৰিছে। মানুহজনৰ সাহসিকতা, স্পষ্টবাদিতা, প্ৰখৰ দৃষ্টিশক্তি আৰু স্মৃতিশক্তি তেওঁৰ তত্ত্বগধুৰ লিখনি আৰু বিভিন্ন অনুষ্ঠানত দিয়া উদাত্ত ভাষণবোৰৰ মাজত স্পষ্টভাৱে জিলিকি উঠিছিল। মুখত অনৰ্গল ৰাভামিজত ৰচিত জতুৱা ঠাঁচ, খণ্ডবাক্য আৰু বহুৰঙী গীতৰ কলিৰে তেওঁৰ যাদুকাৰী লোকভাষা।

বিশিষ্ট লোকসংস্কৃতিবিদ সৰকাৰে ‘ৰাভা সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ আভাস’ নামৰ গ্ৰন্থৰ আগকথাত ড° বীৰেন্দ্ৰ নাথ দত্তই এযাৰ মন্তব্য আগবঢ়াইছে— “প্ৰকৃততে বিভিন্ন বিভিন্ন জনজাতীয় গোষ্ঠীৰ সহজ আৰু স্বাভাৱিক সাংস্কৃতিক ৰূপান্তৰৰ এই প্ৰক্ৰিয়াই অসমীয়া সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ সংশ্লেষিত ৰূপৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। সেয়েহে এই গোষ্ঠীসমূহৰ সমাজ সংস্কৃতিৰ বিষয়ে তথ্য আহৰণ কৰাটো অকল সংশ্লিষ্ট গোষ্ঠীসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিবৰ বাবেই নহয়, অসমীয়া সমাজ-সংস্কৃতিৰ সামগ্ৰিক অৱলোকন আৰু মূল্যায়নৰ বাবেও অপৰিহাৰ্য।”

০.০১ অধ্যয়নৰ উদ্দেশ্য :

হৰিমোহন সৰকাৰে সংগ্ৰহ কৰা বহুৰঙী গীতবোৰৰ মাজত লোক জীৱনৰ সামাজিক তথা অৰ্থনৈতিক সমাজ ব্যৱস্থাত নাৰী-পুৰুষৰ সম্পর্ক, বিবহ, প্ৰেম-পিৰিতিৰ এখন নান্দনিক চিত্ৰ এই বহুৰঙী গীতবোৰৰ মাজত সুন্দৰভাৱে অকংন কৰিছে। এই নিবন্ধটিৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল বহুৰঙী গীতবোৰৰ মাজত ৰাভা সমাজ জীৱনৰ চিত্ৰ কেনেদৰে প্ৰতিফলিত হৈছে লগতে গীতবোৰত ৰাভামিজ শব্দৰ প্ৰয়োগে বৰ্তমান ৰাভা সমাজতেই নহয় অসমীয়া সমাজ তথা বিভিন্ন গীতৰ মাজত এই গীতৰ সুৰ আৰু ভাষাই কেনেদৰে প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে তাৰ বিচাৰ বিশ্লেষণ কৰা।

০.০২ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ :

অধ্যয়নৰ পৰিসৰ হিচাপে হৰিমোহন সৰকাৰৰ 'বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত' পুথিখনক ভেজা দি সমগ্ৰ গোৱালপাৰা আৰু কামৰূপ জিলাৰ পাতিৰাভাসকলৰ হিয়াৰ আমঠু বহুৰঙী গীতবোৰৰ বিচাৰ বিশ্লেষণ কৰা হৈছে।

০.০৩ অধ্যয়নৰ পদ্ধতি :

গৱেষণা নিবন্ধটি প্ৰস্তুত কৰোঁতে বিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতিৰ সহায় লোৱা হৈছে।

০.০৪ অধ্যয়নৰ সমল :

নিৰ্বাচিত নিবন্ধটি আলোচনাৰ বাবে মুখ্য উৎস হিচাপে সৰকাৰৰ 'বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত' পুথিখন আৰু গৌণ উৎস হিচাপে বিভিন্ন গ্ৰন্থ, আলোচনী আদিৰ সহায় লোৱা হৈছে।

১:০০ 'বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত' পুথিখনৰ এক বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা :

প্ৰত্যেক জাতিৰ সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত ফঁহিয়াই চাবলৈ গ'লে পোন প্ৰথমতে আমাৰ চকুত পৰে কাব্য অৰ্থাৎ পদ্য সাহিত্যলৈ। কিন্তু পদ্য সাহিত্যৰ সত্তাৰ আছিল মানুহৰ মুখে মুখে। মানুহৰ মুখে মুখে চলি অহা সাহিত্যই মৌখিক সাহিত্য বা লোক সাহিত্য।

মানুহ স্বভাৱতে সংগীতপ্ৰিয়। সংগীতৰ হৃদয়স্পৰ্শী সুৰে মানুহৰ অন্তঃস্থলত অতি সহজে গভীৰ ৰেখাপাত কৰে। সেয়েহে সংগীতৰ বিশ্ববিমোহিনী সুৰ-তৰংগত আপ্লুত জন-জীৱনৰ সাহিত্যৰ কঠীয়াতলিত সংগীতময় পদ্য-সাহিত্যৰ বীজ প্ৰথমতে অংকুৰিত হয়।^১

লোকসাহিত্যৰ শ্ৰেণী বিভাগ কৰি লোকগীতবিলাককে আগশাৰীত স্থান দিয়া হৈছে। যিহেতু সৃষ্টি পাতনিৰে পৰা মানৱ হৃদয় আৱেগিক কৰুণ সংগীতৰ মুচ্ছনাত ডুব গৈ আছে, সেইবাবে প্ৰত্যেক মানুহৰ জীৱনতে কম-বেছি পৰিমাণে সংগীতৰ সন্মোহিনী শক্তিৰ প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়।

লোকগীতবিলাকৰ পটভূমি হৈছে গাঁও আৰু পথাৰ। লোকগীতবিলাকৰ মাজত জাতিৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক, পাৰিবাৰিক আৰু ব্যক্তিগত জীৱনৰ সজীৱ চিত্ৰ এখন জ্বল-জ্বল পট-পটকৈ ভাহি উঠা দেখা যায়। লোকগীতবিলাক জাতীয় জীৱনৰ দাপোণ - ব্যক্তি জীৱনৰ অভিব্যক্তি আৰু জাতীয় সংস্কৃতিক কাঁচিয়ালি ৰ'দ। লোকগীতবিলাকৰ মাজত জাতিৰ সহজাত প্ৰবৃত্তি, আশা-আকাংক্ষা, সুখ-দুখ, হাঁহি-কান্দোন আৰু ভাৱ-কল্পনাৰ সমাহিত বোৱতী সুঁতি এটি স্পষ্টকৈ চকুত পৰে। মুঠতে লোকগীতবিলাকৰ মাজেদি জাতীয় চৰিত্ৰ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

ৰাভাসকলৰ চাৰিটা প্ৰধান ঠালৰ ভিতৰত পাতি ৰাভাও এটা। পাতি ৰাভাৰ নিজস্ব সুকীয়া ৰাভা মাতৃভাষাৰ প্ৰচলন নাই। দেশ, কাল আৰু সমাজ বিৱৰ্তনৰ চেপাত পৰি, পাতি ৰাভাই নিজৰ মাতৃভাষা পাহৰি বৰ্তমানে অসমীয়া ভাষাকে দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰি আহিছে।

পাতিৰাভাসকলৰ মাজত 'বহুৰঙী' নামৰ এক প্ৰকাৰৰ গীত অনাদি কালৰপৰা মানুহৰ মুখে-মুখে চলি অহা দেখা যায়। বহুৰঙী গীতৰ অৰ্থ, ছন্দৰ মাধুৰ্য্য, ভাবৰ অভিনৱ ব্যঞ্জনা, ধ্বনি, ৰূপ আৰু প্ৰকাশভংগীৰ প্ৰাঞ্জলতালৈ লক্ষ্য কৰিলে চমক খাব লাগে। চহা জীৱনৰ সহজ সৰল পৰিৱেশত একোজন অজান গ্ৰাম্য কবিৰ মুখত ৰচিত এনে গীত-মাত অসমীয়া লোকসাহিত্যৰ অভিনৱ বৈভৱ। বহুৰঙী গীতবিলাক অতি মধুৰ, অৰ্থপূৰ্ণ, ছন্দযুক্ত, লালিত্যময়, ধ্বনি আৰু ৰূপেৰে সমৃদ্ধ। কিন্তু বৰ পৰিতাপৰ বিষয়, এনে অমূল্য তথা দুষ্ৰাস্য সম্পদৰাজিৰ মূল্যাংকন বহু পিছত হে হ'ল বুলি ড° নিৱেদিতা ডেকাই তেওঁৰ গৱেষণা গ্ৰন্থ 'ৰাভাসকলৰ বগেজাৰী গীত'ত উল্লেখ কৰিছে।

বহুৰঙী গীত গতানুগতিক; কোনো একোটা বিশেষ পৰিৱেশৰ বা অৱস্থাত ৰচিত। চহা জীৱনৰ সুন্দৰতম, অনুভূতিৰ মূৰ্ত প্ৰকাশ বহুৰঙী গীতৰ বিচিত্ৰতা আৰু অলংকাৰ। নানান ভাব-ভংগী, নানান ৰং-ৰূপৰ সমাবেশ এই গীতত দেখা যায় কাৰণেই হ'বলা ইয়াক 'বহুৰঙী' গীত বোলা হয়। নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি, এই গীত বিলাক অসমীয়া লোকসাহিত্যৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত সৃষ্টি, সংস্কৃতিৰ জীৱন উদ্‌যাপন, পৰিত্ৰ মনৰ উচ্ছ্বাসময় গতি আৰু সু-শৃংখল সমাজপ্ৰিয়তাৰ প্ৰবাহমান অনুৰাগৰ ইংগিত প্ৰায়ভাগ গীতৰ মাজেদি পৰিলক্ষিত হৈছে। বহুৰঙী গীতৰ এটি স্বতঃস্ফূৰ্ত প্ৰাণ আছে।

এইবিলাক গীতত বিহু নামৰ দৰে সুকীয়া অলংকাৰ আৰু ৰূপৰ প্ৰাচুৰ্য বিশেষ লক্ষ্য কৰা যায়। বহুৰঙী গীতবিলাক বিহুগীত আৰু বনগীতৰ নামান্তৰ কিম্বা অপভ্ৰংশ বুলি ক'ব পাৰি। বিহু নাম আৰু বনগীতৰ দৰে বহুৰঙী গীতবিলাকো প্ৰবৃত্তিৰ চাঞ্চল্য, যৌৱনৰ উদ্দাম তাড়না, ভোগ-বিলাস, বিষয়-বাসনা, সুখ-দুখ, হাঁহি-কান্দোন, মিলন-আকাংক্ষা, বিচ্ছেদৰ দীৰ্ঘশ্বাস, নিন্দা-ভংসনা আদিৰ সুৰেৰে ৰংকৃত। কিন্তু বিহু নামৰ দৰে বহুৰঙী গীত ডেকা-গাভৰুৱে মুকলি মঞ্চত গোটেখাই গোৱা দেখা নাযায়। বহুৰঙী গীতৰ স্থান মদ খোৱা সমাজ; এই কথা নুই কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ, পাতি ৰাভাসকলে সমাজ পাতি মদ খোৱা দস্তৰ আৱহমান কালৰপৰা চলি আহিছে। নানান পূজা-পৰ্ব, বিহু-উৎসৱ, বিয়া-বাৰু, শ্ৰাদ্ধাদিত তেওঁলোকে সমাজ পাতি মদ-ভাদ খালে পৰম আত্মতৃপ্তিত যেতিয়া অন্তৰৰ অন্তৰ্স্থলিত আনন্দৰ হিল্লোল উঠে, তেতিয়া তেওঁলোকে নানা ধৰণৰ গীত গাই ৰং ধেমালি কৰে।

এইখিনিতে ৰাভাসকলৰ পৰিকল্পিত সমাজ ব্যৱস্থাৰ কথা এয়াৰ মন কৰিবলগীয়া যে, তেওঁবিলাকে সমাজপাতি মদ খালেও মতা-তিৰোতাই প্ৰায়ে একেলগ হৈ নাখায়। মতাৰ আৰু মাইকীৰ বাবে দুটা বেলেগ পৰিৱেশ বা দিনৰ আৱশ্যক হয়। কাৰণ, বোৱাৰীয়েকে শহুৰেকৰ সন্মুখত নাইবা শহুৰেকে বোৱাৰীয়েকৰ সন্মুখত নাচি-বাগি মদ খোৱাটো অশোভনীয় বুলি তেওঁ বিলাকৰ সৌন্দৰ্য্যৰোধ আৰু লজ্জাবোধ দুয়োটাই কয়। যেতিয়া বহুৰঙী গীতৰ টোপোলা মেলি নাচি-বাগি মদ খাবলৈ আৰম্ভ কৰা হয় তেতিয়া মতাৰ সমাজত তিৰোতাৰ আৰু তিৰোতাৰ সমাজত মতাৰ প্ৰৱেশ নিষেধ। যিহেতু বহুৰঙী গীতবিলাক মতা-তিৰোতাৰ পৰস্পৰ বিৰোধী; মতাই তিৰোতাক আৰু তিৰোতাই মতাক উপলক্ষ্য কৰি গোৱা।

এইগীতবিলাক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ গ'লে বিহু নাম আৰু বনঘোষাৰ কথা পোনচাতে মনত পৰে। কিন্তু গোৱালপাৰাত যিবিলাক গীতক বহুৰঙী বুলি কয়, সেইবিলাক গীতকে কামৰূপ জিলাৰ দক্ষিণ অঞ্চলত 'যোৰাগীত' বা 'যোৰানাম' বুলি কয়। আকৌ এই যোৰাগীত বা যোৰা নামকে এই অঞ্চলৰ কোনো কোনো ঠাইত 'বগে জাৰিৰ গীত' বুলি কয়। আনহাতে যোৰা গীত বিলাক গোৱালপাৰা আৰু কামৰূপৰ ঠাই বিশেষে 'খিচা গীত' বুলিও জনাজাত। অৱশ্যে গীতবিলাক মূলতে এক। মোটামুটিভাৱে সকলোবোৰ গীতকে 'বহুৰঙী গীত' বুলি ক'ব পাৰি। গীতবিলাকৰ লঘু সুৰ আৰু বৰ্ণনাৰ কোঁতুক বিশেষ মনকৰিবলগীয়া। এজনক জোকাই ঠাট্টা কৰি ৰহইচ্ কৰা প্ৰায়ভাগ গীততে দেখা যায়।

বহুৰঙী গীতবিলাক প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। যেনে - শোকগীতিধৰ্মী, প্ৰণয়ধৰ্মী আৰু নিন্দাসূচক। সাধাৰণ মতা-তিৰোতা কিম্বা মদমত্ত যুৱক-যুৱতীৰ উশৃংখল জীৱন কাহিনী; প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ গোপন অভিসাৰ আৰু মাক-দেউতাকৰ অবাধ্যতা, অসহায় নিষ্ঠুৰতা জীৱনৰ দুৰ্যোগ, আৱেগ-অনুভূতি আদিৰ নিখুঁত বৰ্ণনা বহুৰঙী গীতত আছে। সকলোবিলাক গীততে ব্যক্তিগত আৰু সমাজিক জীৱনৰ অভিজ্ঞতা আৰু স্বীকাৰোক্তি পোনপটীয়াভাৱে সহজ ভাষাত প্ৰকাশ হোৱা দেখা যায়।

গীতৰ ভাষা অতি সহজ-সৰল গাঁৱলীয়া কথিত ভাষা। ইয়াৰ লয়, টেক্ আৰু ধ্বনি গোৱালপৰীয়া কথিত ভাষাৰ। গোৱালপৰীয়া কথিত ভাষা শুনাত তেনেই পোণপটীয়া আৰু কৰ্কশ। যেনে - প্ৰথম পুৰুষৰ বৰ্তমান কালৰ 'খাওঁ' শব্দৰ উচ্চৰণ 'খাওঁ' নকৈ "খাং" "নাখাওঁ" নকৈ "নাখাং", "পাওঁ" নকৈ "পাং" বুলিহে কয়। এইটোৱে মাত্ৰ কথিত অসমীয়া আৰু গোৱালপৰীয়া উচ্চৰণৰ তাৰতম্য। অৱশ্যে গোৱালপাৰাত অসমীয়া ভাষাৰ বহুত সুকীয়া শব্দ পোৱা যায়।

বহুৰঙী গীত শুনিবলৈ বৰ মিঠা। ইয়াৰ স্থায়ী সৌন্দৰ্য আছে। কিন্তু ৰচনা কাল ঠিকমতে নিৰ্ণয় কৰা টান। মানুহৰ মুখে-মুখে বাগৰি আহিলেও গীতবিলাক আজিও পুৰণি হৈ যোৱা নাই। অসমীয়া লোকগীতৰ শৰাইত সগৌৰবে বহুৰঙী গীতবিলাককো থ'ব পাৰি।

বিহু নামৰ দৰে বহুৰঙী গীতৰো আৰম্ভণি অৰ্থাৎ বন্দনা গীত আছে। গীতসমূহৰ আৰম্ভণিতে বন্দনা গীত গোৱা হয়। বন্দনা গীতৰ পিছত গাওঁতাই নাচি-বাগি আনবোৰ গীত গায়। উদাহৰণ—

(১) সৰস্বতী মোহিনী গীতৰ চাহিনী

কায়ো বাজায় ঢাক-ঢোল
কায়ো বাজায় বাঁহী।
কায়ো বাজায় গবেনা থৰ্কা
কায়ো কাঁহৰ বাটি
দেও মোহন মুহিবা
ফুৰে উজান-ভাটী
গান দিয়া কণ্ঠত আমাৰ
ভৰিত নাচৰ ছেও
দেও ভূত মুহিবা
খাওক নাচৰ খেও।।....

(২) অ' বাপা ৰাইজ

নাপাৰিবা গালি
নাচিবাকে উঠিলুং
টৰেং পাগিলী।
হাতত লৈছুং গবেনা
মাঠাত খোপাৰ ফুল
নাচ-গান বেয়া হ'লে
নধৰিবা ভুল।
ধুমুক্ টুকটুক টকাৰি
বাহৰ আগেলি
নাচিবাকে উঠিলুং
টৰেং পাগিলী।

উক্ত গীত দুটিয়েই বহুৰঙী গীতৰ বন্দনা গীত। এই গীত দুটিৰ পিছত বহুতে বহুত ধৰণৰ গীত গাই ঢোল, গগনা; বাঁহী, টকা আদিৰ ছেৰে ছেৰে নাচিবলৈ আৰম্ভ কৰে। নাচ-গানত বিশেষকৈ, ঢাক-ঢোল, গগনা-টকা, বাঁহী, শিঙা, কাঁহৰ বাটি আদি বাদ্য-যন্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। ঢোলৰ “ধুমুক্ টুকটুক- টুকুৰ টুক টুক” এই বাজিৰো সুকীয়া লয়, তাল আৰু মুদ্ৰা আছে। নাচৰো লয় মুদ্ৰা মন কৰিবলগীয়া। আৰম্ভণি গীত দুটি দাস্য-ভাৱাত্মক।

বহুৰঙী গীত উৎপত্তিৰ এটি কিস্মদন্তি আছে। শুনাত সাধু যেন লাগিলেও প্ৰকৃততে ইয়াক কিস্মদন্তি বুলিহে ক'ব লাগিব।

বহুৰঙী আৰু খপৰাঙী নামৰ দুই বাই-ভনী আছিল। বহুৰঙী ডাঙৰ আৰু খপৰাঙী সৰু। বহুৰঙী আৰু খপৰাঙীৰ অপৰূপ ৰূপ-লাৱণ্য। শাওন মাহৰ কোনোবা এদিনৰ কথা। মেঘমুক্ত আকাশ ফৰকাল। বহুৰঙী খপৰাঙী মাচলৈ ওলাল। ককালত খালৈ, হাতত জাকৈ। মূৰত তামোল-পাণ, টেমি-কটাৰীৰ টোপোলা এটিৰে ‘আৰণ’ ডখনা চাদৰৰ পাগুৰি। দেহত মেঠনি উপচি পৰা যৌৱনৰ পয়োভৰ। মুখত হাঁহি, অন্তৰত যৌৱনৰ পুলক।

ইপিনে দেৱাধৰ্ম নামৰ এক ৰজাই মৃগয়ালৈ আহি চিকাৰ নেপাই ভাগৰত ক্লান্ত হৈ পৰিছে। অৱশেষত ৰজাই নুচৰবৰ্গৰে সৈতে এটি নিজৰাপাৰাত এচটা শিলত বিশ্ৰাম ল'বলৈ বহিলে গৈ। ঠাইডোখৰ অতি মনোৰম। বিবিধ চৰাইৰ মাত, নিজৰাৰ কুলু কুলু ধ্বনি আৰু ৰিব্ ৰিব্ মলয়াৰ বা। এনে মনোমুগ্ধকৰ ঠাই ৰজাই কেতিয়াও দেখা নাছিল।

কিন্তু কি আচৰিত, বহুৰঙী খপৰাঙী অকস্মাতে সেই ঠাইত ওলালগৈ। চিৰ অপৰিচিত মতামানুহৰ জুম দেখি তাহাঁত দুয়ো বিস্ময়াভিভূত হ'ল। এয়া তাহাঁতৰ চিৰপৰিচিত নিজৰাৰ পাৰত সম্পূৰ্ণ অচিনাকি সুন্দৰ পুৰুষ এজনৰ সৈতে কোন সেইবোৰ মতা মানুহ। মনত পৰা দিনৰেপৰা তাহাঁতৰ বুকুৰ সুৰবোৰ সেই নিজৰাৰ পাৰতে মৰি মৰি আজিও জীয়াই আছে। মাছলৈ আহিলে তাহাঁত জাকৈ খালে, কাপোৰ কানি সেই শিলচটাৰ ওপৰতে থৈ দুয়ো ৰং-ধেমালি কৰি গা ধোৱে। পখীৰ সংগীতৰ ছেৰে ছেৰে ককাল ভাঙি ভাঙি নাচে। পাহৰি যায় মৰণশীল জীৱনৰ দুখ-দৈন্যৰ কথা। মাথোন তাহাঁতৰ নিজৰাৰ তলিৰ বালিৰ মাজত সুখৰ সঁফুৰা বিচাৰি হাবাথুৰি খায়। স্নানৰ অন্তত কাপোৰ সলাই হাঁহি-মাতি তামোল ছালি খাই কিবা যেন এক অতৃপ্তিৰ তৃপ্তিক নিজকে পাহৰি পেলায়। কিন্তু আজি? তাহাঁতৰ আজি ক'ত? তাইহঁতৰ ভৰিৰ তলুৱাৰপৰা পৃথিৱীখন সুলকি পৰা নাই তো! বহুৰঙী খপৰাঙী অলপ আঁতৰতে দুটি প্ৰস্তৰ মূৰ্তিৰ দৰে নিৰ্বাক চিন্তে থিয় হৈ থাকিল।

এই পৰিৱেশ দেৱাধৰ্মৰজাৰ জীৱনতো সম্পূৰ্ণনতুন পৰিৱেশ। ৰজাই বুজিব পাৰিলে বহৰাণ্ডী খপৰাণ্ডীৰ অন্তৰ্দৰ্শৰ কথা; চিনিপালে তাহঁতৰ অন্তৰৰ মানুহ দুজনীক। নাৰী সন্তাৰ পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপৰে এনেকুৱা ৰূপৱতী গাভৰু ৰাজকাৰেঙৰ হে উপযোগী। কিন্তু তাইহঁত কোন? সংসাৰৰ দুখ বেজাৰৰ কথা পাহৰি শাওনৰ পথাৰত আনন্দৰ সঁফুৰা মেলিছে। হাতত জাকৈ-খালৈৰে ৰ'দে-ডেকা সেই তেজোদীপ্ত গাভৰু দুজনীৰ ৰূপ ৰজাৰ মনত এটি লুণীয়া সপোন যেন লাগিল। তাহঁতৰ পৰিচয় পাবলৈ ৰজা ব্যগ্ৰ হৈ পৰিল। ৰজাই লাহেকৈ উঠি আহি বহৰাণ্ডী-খাপৰাণ্ডীৰ পৰিচয় ল'লে। বহৰাণ্ডী-খাপৰাণ্ডীয়ে ক'লে যে তাহাঁতৰ কোনো নাই। প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰা তাহাঁত পালিতা। মাছ-মঙহ, গছৰ ফল-মূল, নিজৰাৰ পানী খাই জীৱন ধাৰণ কৰিছে। নাম বহৰাণ্ডী আৰু খপৰাণ্ডী।

তাহাঁতৰ প্ৰতি ৰজাৰ আন্তৰিক সহানুভূতিয়ে কান্দি পেলালে। ৰজাৰ অনুৰোধ মতে বহৰাণ্ডী খপৰাণ্ডী ৰাজাধানীলৈ যাবলৈ হস্তচিন্তে ঘোষণা কৰিলে যে বহৰাণ্ডী খপৰাণ্ডী ৰজাৰ এলাগী কুঁৱৰী। পুৰোহিতৰ হতুৱাই বহৰাণ্ডী-খপৰাণ্ডীৰ বিবাহৰ যোগ চোওৱা হ'ল। জ্যোতিষশাস্ত্ৰ মতে ৰাহি-জোৰা চাই পুৰোহিতে প্ৰকাশ কৰিলে যে বহৰাণ্ডী-খপৰাণ্ডীৰ জীৱনত কোনো পুৰুষৰ সৈতে বিবাহ নহয়। এই কথাত ৰজা উত্তেজিত হৈ পুৰোহিত ঠাকুৰক কাটিবলৈ উদ্যত হ'ল। এনে কি ৰজাৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিবলৈ পাত্ৰ-মন্ত্ৰ সকলেও সাহস নকৰিলে। অৱশেষত ঘটনাস্থলত নাৰদমুনি আহি উপস্থিত হ'লহি আৰু বহৰাণ্ডী-খপৰাণ্ডীৰ জীৱনত সে সঁচাকৈয়ে বিবাহ বান্ধোনৰ যোগ নাই এই কথা ৰজাক বুজাই ক'লে। ৰজাও ক্ষান্ত হ'ল। আৰু নাৰদমুনিয়ে বহৰাণ্ডী-খপৰাণ্ডীক ৰাভাৰ মাজলৈ পঠিয়াই দিলে। নাৰদে ক'লে যে ৰাভাবিলাক শক্তিৰ উপাসক। 'খুক্চী' নামৰ এক দেৱতাক তেওঁলোকে পূজা কৰে আৰু এই পূজাত শক্তিৰ আৰাধনা কৰি মদে-ভাতে খাই ৰং-ধেমালি কৰে। বহৰাণ্ডী-খপৰাণ্ডী দেহ উপচি পৰা যৌৱনৰ উন্মাদনা পাহৰি থাকিবলৈ হ'লে মদৰ নিচাই হ'ব একমাত্ৰ সম্বল।

অৱশেষত নাৰদ মুনিৰ নিৰ্দেশ ক্ৰমে বহৰাণ্ডী-খপৰাণ্ডী ৰাভাসকলৰ (আজিও ৰাভাবিলাকে খুক্চী দেও পূজা কৰে) খুক্চী পূজা স্থলিত উপস্থিত হ'লহি আৰু তেওঁবিলাকৰ লগতে মদ-ভাত খাই আনন্দতে হিচা উবুৰিয়াই নাচি-বাগি গান গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কালক্ৰমত সেইবোৰ গীতেই 'বহৰাণ্ডী' নাম পালে আৰু কালক্ৰমত 'বহৰাণ্ডী' নামেৰে জনপ্ৰিয় হৈ উঠিল।

উক্ত কাহিনীটো এজন বুঢ়াৰ মুখত শুনা বুলি হৰিমোহন সৰকাৰে বৰ্ণিত কৰি গৈছে। কিম্বদন্তীটো কিমানদূৰ সত্য তলৰ গীতটিত ইয়াৰ কিছু আভাস পোৱা যায়। বহৰাণ্ডী আৰু খপৰাণ্ডীৰ শেষ জীৱনৰ পৰিচয় অজ্ঞাত।

অ' বইনি আছিলি বা ক'ত
 অ' বইনি নাছিলি বা ক'ত
 দুই বইনি মাছ মাৰং মুকাল পাখাৰত।
 মুকালৰি পাখাৰত শামুক জেও জেও
 ছা'ৰা নাই পকা নাই কায় পূজিব দেও।
 মাছ মাৰং চুপুক্ চাপাক্
 উঠিল পকা শোল
 মাছ মাৰিতে ছিঙি পৰিল
 কয়্যাঁ ৰহিল বিমানত
 খলে ককালত
 হাতৰ খাৰু ওলাই পৰিল
 লাম পাখাৰত।
 মাছ মাৰং নামাৰং
 নাকেচৰি বিলাত

দুই বইনি তামোল খাং

জন্ম নোহোৱা শিলত।

এই গীতটি বন্দনা গীতৰ পিছতে গোৱা গীত। গীতটিৰ পৰা বহুৰঙী গীত উৎপত্তি আৰু নামকৰণ সহজে প্ৰমাণ কৰিব পাৰি। আকৌ দুইফাকি গীত আছে যাৰ দ্বাৰা বহুৰঙী আৰু খপৰাঙীক আমি দুগৰাকী তিৰোতা বুলি নিঃসন্দেহে প্ৰমাণ কৰিব পাৰোঁ। গীত দুইফাকি মতা মানুহৰ মুখ নিঃসৃত বুলি ধাৰণা হয়।

(১) বহুৰঙী খপৰাঙী

একে ঘৰতে

দুৱাৰ জাপাই মদ খায়

মোৰে ডৰতে।।

(২) কলীয়া কুকুৰ পানী খায়

লিটু দাঙি দাঙি

খপৰাঙী পালাই গেল

দান্দিলিকা ভাঙি

ইয়াৰ বাহিৰে বহুৰঙী খপৰাঙীৰ পৰিচয় দিব পৰা গীত বহুৰঙী গীতত পোৱা নাযায়।

বহুৰঙী গীতবিলাকক দুটা পৰ্যায়ত ভাগ কৰিব পাৰি। এটি মতাৰ আৰু আনটি তিৰোতাৰ। মতাৰ দৰে তিৰোতা বিলাকেও নাচি-বাগি মদ খায়; বহুৰঙী গীত গায়। এইখিনিতে এটা কথালৈ মন কৰিবলগীয়া। তিৰোতা বিলাকে বহুৰঙী গীত গালেও গাভৰুসকলে ইয়াত অংশ গ্ৰহণ নকৰে। বুঢ়ীবিলাকে গাভৰুহঁতক জোৰ-জুলুম কৰি মদ খুৱাই ৰং চায়; গাভৰুহঁতৰ গতি-বিধি নিৰীক্ষণ কৰে। গাভৰুহঁতৰ লাজুকীয়া স্বভাৱ গুচাই দুই এজনীক নাচি নচুৱাই নেৰে। গীত গাবৰ সময়ত মতাইও তিৰোতাৰ আৰু তিৰোতাইও মতাৰ গীত গোৱা দেখা যায়।

মতাৰ গীতবিলাক তলত দিয়া হ'ল।

(১) আপী লয়হাৰী আপী পয়হাৰী,

শালৰ কাপোৰ পচি গেল কেংকা বোহাৰী।

(২) ঘূৰে বেলা ঘূৰে

পৃদলিতে ঘূৰে

দেশৰ মানুহ দেশত যায়

গা মতন পোৱে।

হয় ! চাম্ফুলিতে ৰইয়া

আমাৰ কপাল বেয়া

চাম্পালি নগৰতে

জে'ৱাই কৰে দয়া।।

(৩) পকা তামোল পকা পান

শামুকৰে চুণ

তোক গাভুৰ মন খোৱা

সৰু কালৰ গুণ।

(৪) তুৰলিয়া বাঁহীৰে সুৰলিয়া ৰাও

যিপিনে যোৱা দয়াৰ গাভুৰ

লাগাই যাবি ৰাও।

(৫) ফেঁচুলুকা আধাৰ খায়

ফৰেং লেখি লেখি

মোৰে মন দহিছে তোৰ

কঁকাল সৰু দেখি।

তাৰাবাৰী নিজৰা

পানী কলীয়া

দোণ হেনা মূৰৰ খোপা

ঘাৰা গলীয়া।

(৬) পায় পুৰ্বকি পুৰ্বক-পাৰাক্

বৰুগুটি খায়

ভাতাৰকে বান্ধি থৈ

সভা চাবা যায়।

(৭) হয় কি নহয় অ' দাদা

পৰৰ মুখৰ কথা

ছয়গাঁও ধতুৰা বাৰীত

জে'ৱাক পাৰায় আঠা।

(৮) আঠীয়া কলৰ পাত পাচলি

ভীম কলৰ পুলি

বাটে-পথে বেঢ়াই ফুৰং

জাঙয় ৰাখক বুলি।

(৯) ধুমপুৰীয়া কঠালৰ

উধান হেনা কহ

চল আপীপালাই যাং

ছা'ৱা বোকা ল'।

- (১০) আঙুদুৱাৰতে বগৰি গাছ
হালি পৰে তিয়াঁ
ইটা আপী চিকুণ-চাকান
কিয় নেদে বিয়া।
- (১১) কি দিলুং নিদিলুং গাভুৰ
কি বুলিলুং তোকে
ৰাতিও ঘুমুটি নাহে
সপোন দেখং তোকে।

- (১২) লাঙামাৰাৰ আগতে
চিলা উৰা উৰি
ক'ত যোৱা গাভুৰ তই
চেলং কাপোৰ উৰি।
- (১৩) গাঁওবুঢ়াৰ বাৰীতে বিহ ঢেকীয়া
চৌকীদাৰৰ বেটিটা পাম কেতিয়া।^১

সামৰণি :

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা ক'ব পাৰি যে, হৰিমোহন সৰকাৰৰ 'বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত' পুথিখনত সন্নিৱিষ্ট গীতসমূহৰ মাজেৰে নাৰী মনৰ বিৰহ-বেদনা, সুখ-দুখ, প্ৰেম-পীৰিতিৰ লগতে গীতবোৰৰ মাজত ঐতিহাসিক সমল বিচাৰি পোৱা যায়। নোপোৰা সোণৰ দৰে উজল এই বহুৰঙী গীতৰ আপুৰুগীয়া পুথিখন হেৰাই যাব নিদি সংৰক্ষণ আৰু পুনৰ মুদ্ৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। নহ'লে এদিন কালৰ গতিত আমাৰ মাজৰ পৰা আমাৰে আপুৰুগীয়া সম্পদবোৰ হেৰাই যাব। পুথিখন বহু গৱেষকৰ গৱেষণা কাৰ্যতঃ প্ৰধান সহায়ক গ্ৰন্থ হিচাপে আগস্থান লাভ কৰিছে।♦♦

অন্ত্যটীকা :

১. ৰাভা, মণি : প্ৰবন্ধ সংগ্ৰহ, পৃ. ১৪৮
২. সৰকাৰ, হৰিমোহন : বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত, আগকথা
৩. ৰাভা, মণি : প্ৰাগুক্ত গ্ৰন্থ পৃ. ১৮৫
৪. ৰাভা হাকাচাম, উপেন : ভাষা-সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠা-দ্ৰষ্টা আৰু সমাজ-নিৰ্মাতা, পৃ. ১৬১
৫. সদ্যোক্ত, পৃ. ১৬৩
৬. সৰকাৰ, হৰিমোহন : ৰাভা সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ আভাস, আগকথা
৭. সৰকাৰ, হৰিমোহন : প্ৰাগুক্ত গ্ৰন্থ, পৃ. ১৬

গ্ৰন্থপঞ্জী :

মুখ্য উৎস :

- সৰকাৰ, হৰিমোহন : বহুৰঙী গীতৰ আঁচলত, উপকূল, ধূপধৰা, ১৯৬৫

গৌণ উৎস :

- ৰাভা, মণি : প্ৰবন্ধ সংগ্ৰহ, বাৰ্ণো লাইব্ৰেৰী, টিক্ৰিকিল্লা, ২০০৬
ৰাভা হাকাচাম, উপেন : ভাষা-সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠা-দ্ৰষ্টা আৰু সমাজ-নিৰ্মাতা, আঁক-বাঁক, গান্ধীবস্তি, গুৱাহাটী, ২০১৩
সৰকাৰ, হৰিমোহন : ৰাভা সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ আভাস, শ্ৰীমতী বীণাপাণি ৰাভা, চিতলমাৰী বনগাঁও, ১৯৮৯